

MARDİN MÜZESİ SİKKE KOLLEKSİYONU ÖRNEKLERİNE GÖRE ABBÂSÎ SİKKELERİNDE YAZI-KOMPOZİSYON İLİŞKİSİ

Dr. Necla DURSUN
Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

ÖZ

Abbâsiler, Emevî devletinin yıkılmasından sonra İslam devletinin yönetimini ve hilafet makamını beş asırdan fazla elinde tutan büyük hanedan devletlerinden biridir. Emevî darp sistemini devam ettiren Abbâsilerde ilk sikke devletin kurucusu Ebû'l Abbas Seffâh (750-754) zamanında bastırılmıştır. Abbasi döneminde altın dinar, gümüş dirhem ve bakır fels kesimi devam etmiştir.

Abbâsî halifelerinin devlet yönetimindeki güçlerini kaybedip, yalnızca dini lider olarak Bağdat'ta yaşamaya başlamalarından sonra, hemen hemen hiçbir halife sikke bastırmamıştır. Bundan dolayı Abbasi sikkelerinin, İslâmî sikkeler içerisinde 200 yıllık bir kullanım süreci vardır.

Yazı içerikleri ve kompozisyon özellikleri bakımından farklı uygulamaların görüldüğü bu dönem sikkeleri yazı ve kompozisyon ilişkisi bakımından değerlendirilerek bilim dünyasına tanıtılacaktır.

Çalışmanın amacı Abbasi sikkelerinin okunuşu, yazı içerikleri, kompozisyon içindeki yerleri, ikonografik yorumları ve Sanat Tarihi çerçevesinde bilimsel değerlendirmelerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Abbâsî, Sikke, Yazı, Kompozisyon, Süsleme.

ABSTRACT

The Relationship Between Composition and Writing on the Abbasid Coins According to the Samples of Mardin Museum Coin Collection

Abbasid Dynasty is one of the great dynasties which hold the Government and Caliphate Authority of Islamic State for more than five centuries after the collapse of the Umayyad Dynasty. Abbasid Dynasty continued the Umayyad-Assault System and their early coins were minted in the period (750-754) of the State-Founder "Abu'l- Abbas Saffah". In the period of Abbasids, the mint of gold dinars, silver dirhams and copper coins was continued.

After the governmental weakness of Abbasid Caliphs, they began to live only as the religious leaders in Baghdad. Since then, almost no caliph coins were minted. According to other Islamic coins, Abbasids coins have so an occupancy for 200 years.

In terms of the writing content and composition features, the coins of this period which have different applications will be introduced to science world after the evaluation in terms of the relationship between writing and composition of these coins.

The aim of this study is to put forward the reading, writing content of the Abbasid coins, their importance in the composition, iconographic reviews and scientific assessments within the framework of Art History.

Keywords: Abbasid, Coins, Writing, Composition, Decoration.

1. GİRİŞ

İslâmîyet'in kabulüyle birlikte gerek mimari gerekse diğer sanat kollarında büyük değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu değişimlerin en önemlilerinden biri "Hat sanatının" ortaya çıkışıdır.

Hat sanatı, İslam medeniyeti çerçevesinde Arap yazısına bağlı olarak doğmuş ve gelişmiş güzel sanatlardan biridir. Arap yazısı İslâmîyet'in ortaya çıkışı ile süratli bir gelişme evresine girmiş ve hicreti takip eden iki asır içerisinde bir taraftan bağlı bulunduğu Arap dilini ifade edebilen bir yazı sistemi, diğer taraftan canlılığını koruyan bir sanat dalının ana unsuru olmuştur¹.

Mimari dekorasyon, mihrap, minber, mahfil yazıları, kitabe ve levha uygulamalarından farklı olarak İslâmî sikkeler, ticari meta olmalarının yanı sıra, yazı tarihi, yazının kullanımı ve gelişimi bakımından da önemli veriler sunan el sanatı ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışma Mardin Müzesinde sergilenen ve depoda muhafaza edilen yaklaşık 10.000 adet sikkeden Abbâsî dönemine ait 200 örnek içinden seçilen, birbirinin tekrarı nitelikte olmayan sikkelerin tasnif edilmesiyle oluşturulmuştur. Çalışmanın Mardin Müzesi ölçeğinde yapılmasının temel sebebi, Türkiye müzelerindeki genel sikke koleksiyonları içinde benzer ve farklı sikke örneklerine sahip zengin bir koleksiyona sahip olmasıdır. Bu anlamda çalışmada kullanılan örnekler farklı müze kataloglarıyla karşılaştırılmış ve müze ölçeğinden çıkarılarak genel değerlendirme yoluna gidilmiştir. Çalışma bu dönem sikkelerinin okunuşu, anlamı farklı uygulamaları ile kompozisyon içindeki yerleri, ikonografik yorumları ve Sanat Tarihi çerçevesinde bilimsel değerlendirmelerini ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda öncelikli olarak İslâmî sikkelerin ortaya çıkışı ve Abbâsî dönemine kadar geçirdiği evreler hakkında bilgi vermekte fayda vardır.

İlk İslâmî paranın kim tarafından basıldığı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Makrîzî, Osman b. Affan'ın, Muaviye b. Ebu Süfyan'ın, Abdullah b. Zübeyr'in dirhem kestirdiklerini Muhammed Hamidullah ise Kettanî'den rivayetle, Hz. Ömer'in yeni bir sikke serisi bastırıldığını, hatta kâğıt ve deriden paraların kullanımının söz konusu olduğunu bildirmektedir. Kadı Ebû Ya'la ise; Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman, Hz. Ali ve Muaviye dönemlerinde sikke ba-

¹ Çetin, Nihad M., "İslam Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi (Yakut Devrinin Sonuna Kadar)", *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İstanbul, 1992, s.14.

sılmadığını söyleyerek bu görüşleri reddetmektedir. Mâverdî de Said b. el-Müseyyeb'den rivayetle, ilk İslâmî dirhem'in basımının, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan (M. 685–705) zamanında gerçekleştiğini bildirmektedir².

Emevîler önceleri Bizans ve Sâsânî formundaki sikkeleri bazı değişiklikler yaparak kullanmışlardır³.

Emevî Halifesi Abdülmelik bin Mervân dönemi sikkeler bakımından reform sayılmaktadır. Halifenin para reformuyla birlikte bastırıldığı yeni paralar, birdenbire ortaya çıkmamış belirli değişikliklerden geçtikten sonra son halini almıştır. Önceleri Bizans paraları örnek alınmış zamanla bunların üzerindeki bazı karakterler ve motiflerin yeniden düzenlenmesiyle ilk müstakil İslâm dinarları ve dirhemleri oluşturulmuştur. Tamamen yazıdan oluşan dirhemler H. 79/M. 698-699 yılında tasarlanmış ve basılmıştır⁴.

Bu dönem sikkelerinin temel özelliği, Kur'an'dan âyetler taşıyan yazı ibarelerinin ilk uygulamalarının bulunmasıdır.

Fotoğraf 1: Emevî Dönemi Sikkesi (Envanter No: 9113)

Sikkelerin ön yüzünde ortada “*Lâ İllâhe İllallâh vahdehû lâ şerîke leh*” ibaresi, çevre bordüründe ise “*Bismillah duribe haze'd-dirhem .. fi sene*” ibaresi ile sikkenin basım bilgileri yer almaktadır.

Sikkelerin arka yüzünde *İhlâs suresi* çevre bordüründe ise Tevbe Suresi 33. Âyet (*Muhammedün Resûlullâh erselehû bi'l-hüdâ ve dîni'l-Hakkı liyuzhîrahû ale'd-dîni küllihî ve lev kerihel-müşrikûn*) bulunmaktadır.

² Şimşek, Emre, *Abbasiler Döneminde Değişim Aracı Olarak Para*, (C.Ü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 2010, s.39.

³ Aykut,Tuncay, *Emevî Sikkeleri*, İstanbul, 1982, s.5

⁴ Erkoçoğlu, Fatih, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik bin Mervân*, Ankara, 2011, s.391.

Abbâsî sikkelerinin kompozisyon uygulamalarında Emevî sikkeleri ile büyük benzerlikler görülmektedir.

2. ABBÂSÎ SIKKELERİNDE YAZI-KOMPOZİSYON İLİŞKİSİ

Abbâsî sikkelerinin, İslâmî sikkeler içerisinde yaklaşık 200 yıllık bir kullanım süreci vardır⁵.

Abbâsîler, Emevî darp sistemini, bazı farklılıklarla devam ettirmişlerdir. Abbâsîlerde ilk altın sikke, devletin kurucusu Ebû'l Abbâs Seffah (750-754)⁶ zamanında basılmıştır. Harun Reşid zamanında bir altın dinar, 20 veya 22 dirheme, El Mu'tasım zamanında ise 15 dirheme eşittir. Ancak dinar ile dirhem arasındaki değer, zaman zaman, bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir⁷.

Bu dönem sikkelerini yazı ve kompozisyon özelliklerine göre sınıflandırdığımızda kendi içinde 6 farklı grup ortaya çıkmaktadır.

Bunlar; Yazılı kompozisyonlar, Tam Daire Konturlu Tek Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlar, Tam Daire Konturlu Ön Yüzü Çift Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlar, Tam Daire Konturlu Arka Yüzü Tek Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlar, Dikdörtgen Çerçevesi Tek Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlar ve Sekizgen Çerçevesi Tek Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlardır.

1. Grup 2. Grup 3. Grup

⁵ Damalı, Atom, *150 Devlet 1500 Sultan İslam Sikkeleri*, İstanbul, 2001, s.32

⁶ Ali, Wijdan, "Islamic Coins During the Umayyad, Abbasid, Andalusian and Fatimid Dynasties", Foundation for Science Technology and Civilisation, United Kingdom, 2004, s.5.

⁷ Tekin, Oğuz, "Devletler, Hükümdarları ve Sikkeleri", *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, İstanbul, 2005, s.193.

4. Grup 5. Grup 6. Grup

Fotoğraf 2: Abbâsî Dönemi Sikke Grupları

1. Grup: Yazılı kompozisyonlar

Sadece yazının kullanıldığı sikkeler genellikle altın örneklerdir. Kullanılan yazı türü kûfidir. Bu sikkelerde kompozisyonu oluşturan temel unsur yazıdır. Yazılar arasında ve sikke kenar bordürlerinde herhangi bir konturlama görülmez. Yazılar sikke yüzeyine yatay ve dairesel düzlemde yerleştirilmiştir. Yatay yazılar sikke merkezinde yer alırken, dairesel yazılar sikke formuna uygun bir biçimde kenar suları şeklindedir.

Sikkelerin ön yüzünde merkezde “*Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh*” ibaresi yer alırken etrafına “*Kur’ân-ı Kerim Tevbe Suresi 33. Âyet (Muhammedün Resûlullâh erselehû bi’l-hüdâ ve dîni’l-Hakkı liyuzhirahû ale’d-dîni küllihî ve lev kerihê’l-müşrikûn)*” yer almaktadır.

Sikkelerin arka yüzünde ön yüzde başlayan Kelime-i Tevhid’in devamı olarak “*Muhammedün Resûlullâh*” ibaresi vardır.

Merkez yazılar anlamında ön yüz ve arka yüz yazıları arasında bir bağlantı oluşturulmuştur.

Fotoğraf 3: Abbâsî Halifesi Ebû'l Abbâs el-Seffâh'ın Sikkesi (Envanter No: 105. grup)

Ön Yüz	Arka Yüz
<p>Ortada- Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh. Etrafında- Kur'ân-ı Kerim Tevbe Suresi 33. Âyet</p> <p>Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir ve ortağı yoktur. Müşrikler istemese de O, dini bütün dinlere üstün kılmak için elçisini hidayetle ve hak dinle gönderendir.</p>	<p>Ortada-Muhammedün Resûlullâh. Etrafında-Bismillâh duribe hâze'd dînâr senete erbain ve selâsîn ve mietin.</p> <p>Muhammed (s.a.v) Allah'ın resulüdür. Allah'ın adıyla, bu dinar 134 senesinde darp edilmiştir.</p>

Arka yüz kenar yazıları bazı örneklerde tek sıra bazı örneklerde çift sıra uygulanmıştır.

Sikkelerde arka yüz yazısı çift sıra ise sikke bilgileri en dış kenara alınmıştır. Yani dairesel kenar yazılarının içeriği ve konumu sıra sayısına göre değişiklik göstermektedir.

Fotoğraf 4: Abbâsî Halifesi Ebû Musa Muhammed el-Emin'in Sikkesi (Envanter No: 6433)

Ön Yüz	Arka Yüz
<p>Ortada- Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh. Etrafında- Kur'ân-ı Kerim Tevbe Suresi 33. Âyet.</p> <p>Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir. O, dini bütün dinlere üstün kılmak için elçisini hidayetle ve hak dinle gönderendir.</p>	<p>Ortada- Muhammedün Resûlullâh. Etrafında- mimmâ emera bihi el-emiri'l-Emin Muhammed bin emirü'l-mü'minîn. Etrafında- Bismillah duribe hazed-dinar senete ...tis'îne ve mietin.</p> <p>Anlamı- Muhammed (s.a.v) Allah'ın resulüdür. Mü'minlerin emirinin oğlu Emir Emin Muhammed emretti. Allah'ın adıyla, bu dinar 19? senesinde darp edilmiştir.</p>

Bulunduğu konumun farklılığına rağmen yazı klişeleri aynıdır. Yani sikkelerdeki bilgileri “Bismillâh duribe hâze'd dînâr sene...” biçiminde verilmektedir.

Altın sikkelerde basım yeri halife Me'mûn dönemine kadar yazılmamıştır. Bu da altın sikkelerin önceleri Şam, sonra başkentini değiştirilmesinden sonra Bağdat'ta basıldığını göstermektedir.

2. Grup: Tam Daire Konturlu Tek Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlar

Bu grup sikkeler genel olarak gümüş ve bronz olarak karşımıza çıkmaktadır. Sikkelerin ön ve arka yüz merkez yazıları birinci grup sikkeler ile aynı olmakla beraber çevre yazıları ve kontur uygulamalarında farklılıklar görülmektedir.

Sikkelerin hem ön yüzünde hem de arka yüzünde tek sıra çevre yazısı kullanılmıştır.

Orta yazılar Kelime-i Tevhid'i içermektedir. Ancak el-Mehdi (158/775) döneminden sonra Kelime-i Tevhidin sonuna halife ismi yazılmaya başlanmıştır⁸. Bunun sonucu olarak üç satırlık orta yazılar dört satır olarak yeniden düzenlenmiştir.

Bu grupta sikke bilgileri ön yüz çevre yazısına, Tevbe Suresi 33. âyet ise arka yüze alınmıştır.

Sikkelerin ön yüzünde orta yazılar ile çevre yazıları arasında herhangi bir konturlama görülmemekle birlikte tüm yazılar iki veya üç sıra tam daire kontur içine alınmıştır. Bu konturlar arasına eşit mesafede üçer çemberli dairesel süslemeler yerleştirilmiştir.

Hemen her sikkede ister üçerli ister tek ve ikili çemberler olsun genellikle sayı dokuzu vermektedir. Bu da Kur'ân-ı Kerim'de Tevbe Suresi'nin 9. Sure olmasıyla bağdaştırılabilir.

Sikkelerin arka yüzünde orta yazılar ile çevre yazıları üç tam daire çizgisel kontur ile birbirinden ayrılmıştır. Ön yüzde olduğu gibi dış kontur uygulaması da kullanılmıştır.

İ
S
T
E
M
24/2014

Fotoğraf 5: Abbâsî Halifesi Ebû Cafer Abdullah el Mansur'un Sikkesi (Envanter No: 19)

⁸ DAMALI, Atom, 150 Devlet 1500 Sultan ...s. 32

Ön Yüz	Arka Yüz
Ortada- Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh. Etrafında- Bismillâh duribe hâze'd-dirhem bi'l Basra senete semânin ve selâsîne ve mietin. Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir ve ortağı yoktur. Allah'ın adıyla, bu dirhem 138 senesinde Basra'da darp edilmiştir.	Ortada- Muhammedün Resûlullâh. Etrafında- Kur'ân-ı Kerim Tevbe Suresi 33. Âyet Anlamı- Muhammed (s.a.v) Allah'ın elçisidir. Müşrikler istemese de O, dini bütün dinlere üstün kılmak için elçisini hidâyetle ve hak dinle gönderendir.

Bazı örneklerde arka yüz yazılarının sonuna bir nokta yerleştirilerek yazı bitişleri ve yön belirtilmiştir.

Bu noktalı sikkeler el-Mehdi döneminde kesilmiştir⁹.

Fotoğraf 6- Abbâsî Halifesi Ebû Abdullah Muhammed el-Mehdi'nin Sikkesi (Envanter no: 17)

⁹ Takiyyüddîn Ahmed el-Markizi, (çev.İbrahim Hakkı Konyalı), *Eski ve İslami Paralar*, İstanbul, 1946, s.46.

Ön Yüz	Arka Yüz
<p>Ortada- Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh. Etrafında- Bismillâh duribe hâze'd-dirhem bi-Medineti's-Selam senete tis'in ve sittîne ve me-tin.</p> <p>Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir ve ortağı yoktur. Bu dirhem 169 senesinde Bağdat'ta darp edilmiştir.</p>	<p>Ortada- Muhammedün Resûlullâh salla'llâhu aleyhi ve sellem. el-Halife el-Mehdi. Etrafında- Kur'ân-ı Kerim Tevbe Suresi 33. Âyet</p> <p>Anlamı- Efendiler efendisi Muhammed (s.a.v.) Allah'ın resulüdür. Halife el-Mehdi. Müşrikler istemese de O, dini bütün dinlere üstün kılmak için elçisini hidâyetle ve hak dinle gönderdir.</p>

Sikkelerin arka yüz yazılarının başlangıcında "Allah" ibaresi veya "vav" harfi görülmektedir.

Fotoğraf 7- Abbâsî Halifesi Ebû Cafer Abdullah el-Me'mûn'un Sikkesi (Envanter no: 25)

Ön Yüz	Arka Yüz
<p>Ortada- Lâ İlâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh. Etrafında- Bismillâh duribe hâze'd-dirhem bi-Medineti'l-Belh sene tis'a ve tîs'in ve mietin.</p> <p>Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir ve ortağı yoktur. Bu dirhem 199 senesinde Belh'te darp edilmiştir.</p>	<p>Ortada- Vâv Muhammedün Resûlullâh mimmâ emera bihi el-Emir el-Me'mun Abdullah bin emîri'l-mü'minin veliyyu ahdi'l-müslimîn.</p> <p>Belh. Etrafında- Kur'ân-ı Kerim Tevbe Suresi 33. Âyet.</p> <p>Anlamı- Vâv. Muhammed (s.a.v.) Allah'ın resulüdür. Müslümanların üzerine sözleştiği dost, Mü'minlerin emîrinin oğlu Emir Me'mûn Abdullah emretti. Belh. Müşrikler istemese de O, dini bütün dinlere üstün kılmak için elçisini hidâyetle ve hak dinle gönderendir.</p>

Abbâsî sikkelerinde genel şemanın dışında en farklı tiplerin uygulandığı grup bronz örneklerdir. Yazıların kenara alınıp ortaya beş kollu yıldız yerleştirilen örnekler tek sıra çevre yazıları ile bu grupta değerlendirilmiştir.

Beş kollu yıldız motifi tam daire bir konturla kenar yazılarından ayrılmıştır. Kenar yazılarında da yine Kelime-i Tevhid'in bir bölümü bulunmaktadır.

Fotoğraf 8- Abbâsî Dönemi Anonim Sikke (Envanter no: 2060)

Ön Yüz	Arka Yüz
<p>Ortada- Beş kollu yıldız. Etrafında- Lâ</p>	<p>Ortada- Muhammedün Resûlullâh.</p>

<p>İlâhe İllallâh vahdehû. Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir.</p>	<p>Etrafında- Bismillah emera Abdullah Emirû'l-Mü'minin. Anlamı- Muhammed (s.a.v.) Allah'ın resulüdür. Allah'ın adıyla Mü'minlerin Emîri Abdullah emretti.</p>
---	--

3. Grup: Tam Daire Konturlu Ön Yüzü Çift Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlar

Birinci grup altın sikkelerde görülen çift sıra çevre yazısı özellikle geç dönem örneklerinde ön yüzde denenmiştir.

Orta yazılarda herhangi bir değişiklik yoktur. Bu grup sikkelerin ön yüz çevre yazılarının içte olanında sikke bilgileri yer alırken dışta Rûm Suresi 4-5. âyetler (Lillâh'il-emru min kablü ve min ba'dü ve yevmeizin yefrehu'l mü'minûne binasrillâh) bulunmaktadır. Bütün yazı sıraları tam daire konturlarla birbirinden ayrılmıştır.

Sikkelerin arka yüzünde Kelime-i Tevhid ve Tevbe Suresi 33. âyet kullanılmaya devam edilmiştir.

İ
S
T
E
M
24/2014

Fotoğraf 9- Abbâsî Halifelerinden Ebû'l Abbâs Ahmed el-Mu'tazid Billâh'ın Sikkesi (Envanter no: 742)

Ön Yüz	Arka Yüz
<p>Ortada- Lâ İlâhe İllallâh vahdehû lâ şerîke leh. Etrafında- Bismillâh duribe hâze'd-dirhem bi-Medineti's-Selam senete hamsin ve semânîne ve mieteyn. Dışta - Kur'ân-ı Kerim, Rum Suresi, 4-5. âyet</p> <p>Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir ve ortağı yoktur. Allah'ın adıyla, bu dirhem 285 senesinde Bağdat'ta darp edilmiştir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün Mü'minler Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir.</p>	<p>Ortada- lillâh Muhammedün Resûlullâh el-Mu'tezid Billâh. Etrafında- Kur'ân-ı Kerim Tevbe Suresi 33.âyet</p> <p>Anlamı- Muhammed (s.a.v.) Allah'ın resulüdür Halife el-Mû'tezid Billâh. Müşrikler istemese de O, dini bütün dinlere üstün kılmak için elçisini hidâyetle ve hak dinle gönderendir.</p>

4. Grup: Tam Daire Konturlu Arka Yüzü Tek Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlar

Yeni denemelerin yapıldığı sikkeler “bronz” örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu grup sikkelerde arka yüzde sadece tek sıra çevre yazısı kullanılmıştır.

Sikkelerin ön yüzünde ortada “*Lâ İlâhe İllallâh Vahdehû*” ibaresi bulunurken etrafında sadece tam daire kontur ve çemberler yer almaktadır. Bu çemberlerin sayısı altıyı vermekle beraber üç çember içine atılan küçük çemberler ile dokuza çıkmaktadır.

Sikkelerin arka yüzünde “*Muhammedün Resûlullâh*” ibaresi ile sikke bilgileri vardır.

Fotoğraf 10- Abbâsî valilerinden İsmail bin Ali'nin Sikkesi (Envanter no: 2381)

Ön Yüz	Arka Yüz
<p>Ortada- Lâ İlähe İllallâh vahdehû. Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur. O, tektir.</p>	<p>Ortada- Muhammedün Resûlullâh. Etrafında- Bismillah emera el-emir İsmâil bin Ali eâzze'llâhu nasrahu. Anlamı- Muhammed (s.a.v.) Allah'ın resulüdür. Allah'ın adıyla, Allah onu aziz yardımıyla galip kılsın, Emir Ali oğlu İsmail.</p>

Bu grupta çemberli çevre bordürlerinin dışında zencirek motifi ile çift sıra testere dişi biçiminde bordürlere sahip sikkeler de bulunmaktadır.

İ
S
T
E
M
24/2014

Fotoğraf 11- Abbâsî Halifesi Ebû Cafer Harun el-Reşid'in Sikkesi (Envanter no: 222)

Ön Yüz	Arka Yüz
Ortada- Lâ İlâhe illallâh vahdehû. Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur. O, tektir.	Ortada- Muhammedün Resûlullâh. Etrafında- Bismillâh duribe hâze'd- dirhem... semânîne ve mietin. Anlamı- Muhammed Allah'ın resulü- dür. Allah'ın adıyla. Bu dirhem 180?'de darp edilmiştir.

Fotoğraf 12- Abbâsî Dönemi Anonim Sikke (Envanter no: 575. grup)

Ön Yüz	Arka Yüz
Ortada- Lâ İlâhe illallâh vahdehû. Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur. O, tektir.	Ortada- Muhammedün Resûlullâh. Etrafında- ... Anlamı- Muhammed (s.a.v.) Allah'ın resulüdür.

5. Grup: Dikdörtgen Çerçeveli Tek Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlar

Bu dönem sikkelerinde denenen farklı bir uygulama dikdörtgen çerçeve kullanımıdır. Diğer örneklerle göre yazı anlamında daha zayıf olan sikkeler kompozisyon olarak çeşitlendirilmiştir. Bu sikkelerin ön yüzünde ortada sadece "vahdehu" ibaresi ve dikdörtgen çerçevenin kenarlarına yerleştirilen Kelime-i Tevhid'in bir kısmı bulunmaktadır.

Arka yüzde ortada Kelime-i Tevhid tamamlanmıştır. Etrafına ise sikke bilgileri yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 13- Abbâsî Valilerinden Hişâm bin Amr'ın Sikkesi (Envanter no: 2666)

Ön Yüz	Arka Yüz
<p>Ortada- vahdehû, üstte-lâ, solda- ilâhe, altta-illâ, sağda-allâh.</p> <p>Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur. O, tektir ve ortağı yoktur.</p>	<p>Ortada- Muhammedün Resûlullâh.</p> <p>Etrafında- Bismillah emera el-Emir Hişâm bin Amr ve bi'l Musul.</p> <p>Anlamı- Muhammed (s.a.v.) Allah'ın resulüdür. Musul'da Amr oğlu Emir Hişâm'ın emriyle bastırılmıştır.</p>

6. Grup: Sekizgen Çerçeveli Tek Sıra Çevre Yazılı Kompozisyonlar

Bronz sikkelerin farklı uygulamalarından bir tanesi de sekizgen çerçeveli örneklerdir. Yazı içerikleri 4. grupta hemen hemen aynı olan sikkelerin orta yazıları yani Kelime-i Tevhid ön yüzde sekizgen arka yüzde dikdörtgen çerçeve içinde verilmiştir.

Arka yüz çevre yazılarında sikke bilgileri bulunmaktadır.

Fotoğraf 14- Abbâsî Dönemi Anonim Sikke (Envanter no: 2258)

Ön Yüz	Arka Yüz
Ortada- Lâ İlâhe illallâh vahdehû. Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur. O, tektir.	Ortada- Muhammedün Resûlullâh. Anlamı- Muhammed (s.a.v.) Allah'ın resulüdür.

Fotoğraf 15- Abbâsî Dönemi Anonim Sikke (Envanter no: 1291)

Ön Yüz	Arka Yüz
Ortada- Lâ İlâhe illallâh vahdehû. Anlamı- Allah'tan başka ilah yoktur. O, tektir.	Ortada-Muhammedün Resûlullâh. Etrafında- El-Velid... Anlamı- Muhammed (s.a.v.) Allah'ın resulüdür.

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Emevî darp sistemini benimseyen Abbâsîlerde altın-dinar, gümüş-dirhem ve bakır-fels kesimine devam edilmiştir.

Emevîler'de altın darbı tekeli halifeye tanındığından, paralar hilafet merkezinde basılmıştır. Bu yüzden o dönem sikkelerinde darp yerinin belirtilmesi gibi bir uygulama yoktur. Emevîler zamanına ait Şam ve Mısır'daki darphanelerde Abbâsîler döneminde de dinar darbına devam edilmiştir. Bir müddet sonra Şam'daki darphane önce Kûfe'ye, sonra Enbâr'a, daha sonra da Halife Mansur tarafından "Medinetü's-Selam" adıyla 146/763 tarihinde kurulan Bağdat'a taşınmıştır. Halife Me'mûn zamanında, altın sikke darbı merkeze bağlı olmaktan çıkmış ve dirhem tipine benzer yeni bir tip kabul edilmiştir¹⁰.

Altın sikkelerde basım yeri Halife Me'mûn dönemine kadar yazılmamıştır.

¹⁰ Artuk, İbrahim – Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, c.I, İstanbul, 1970, s. 39.

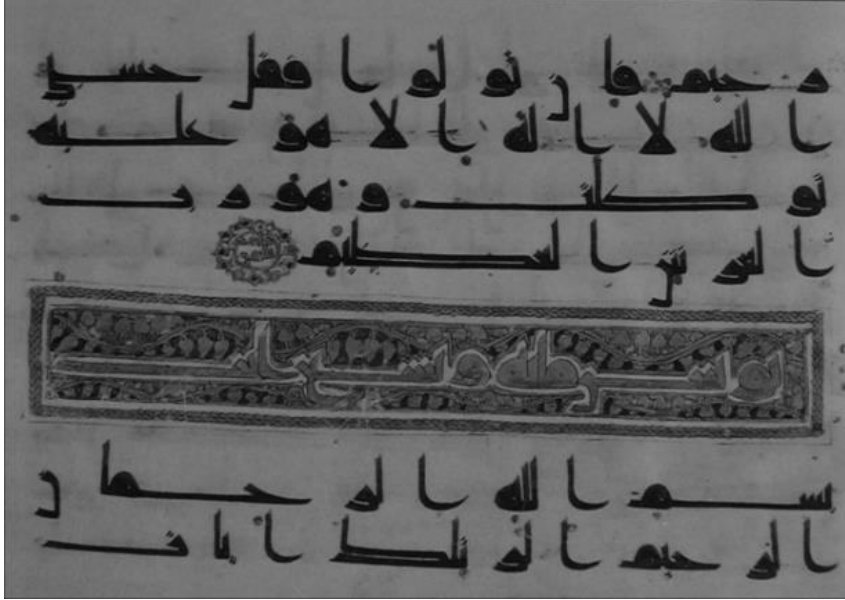
İlk altın sikkeler Şam'da, başkentin Bağdat'a taşınmasından sonra ise Bağdat'ta basılmıştır¹¹.

Bronz ve bakır sikkeler bölgesel kullanımın dışında yeni arayışların ve yeni sikke tipi denemelerinin uygulandığı formlardır. Bunun temel sebebi bronz ve bakır gibi madenlerin, altın ve gümüşe göre daha ucuz olmasıdır. Sikke yazılarının dikdörtgen ve çokgen uygulamalar içinde verilmesi süsleme unsurunun arttırılmaya çalışıldığını göstermekle birlikte yeni formların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Altın, gümüş veya bronz ayrımı olmaksızın Abbâsî sikkelerinin kompozisyonunu oluşturan temel unsur yazıdır. Sikke süslemeleri ve konturları yazı etrafında şekillenmektedir.

Kullanılan yazı türü kûfidir. Kûfi yazı İslâmiyet'in kabulüyle birlikte yeni bir safhaya girmiştir. Özellikle Kur'an metnin açık, güzel, iri harflerle, yanlış okuma ve tahrife sebep olmayacak bir biçimde yazılması esasına bağlı olarak Mushaf yazılarında kullanımı, kûfinin gelişiminde büyük rol oynamıştır¹². Sadece yazma eserlerde değil gerek mimari gerekse küçük el sanatlarında döneminin en uygulanabilir yazı türü olarak kullanılmıştır.

Sikkelerdeki kûfi yazılar oldukça sade ve bazen de çizgisel bir karakter taşımaktadır. Sikke yazı karakteri itibariyle siyakat yazılarına benzemektedir.

¹¹ Anonim, "Kudret ve Hüner Sikkenin İki Yüzü", Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri I, İstanbul, 1994, s.5

¹² Zennûn, Yûsuf - Serin, Muhittin, "Kûfi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 26, Ankara, 2002, s.343.

Besmele Bahçesi/Kûfi (A.Alparslan'dan)

Fotoğraf 16- Kûfi Hat ve Abbâsî Dönemi Sikkesi

Bu dönem sikkelerinde kûfi hatla nakşedilen yazıların kendine göre kullanım zorunluluğu vardır. Yani sikkelerdeki yazılar standartlaştırılmıştır. Genel olarak Kelime-i Tevhid, Tevbe Suresi 33. âyet ve Rûm Suresi 4-5. âyetler dışında farklı bir sure veya âyet kullanılmamıştır. Halifenin isminin dahi sikke üzerine yazılması daha geç bir uygulamadır.

Tevbe Sûresi 33. âyette, bütün dinlerin üzerindeki yerini alması için Allah'ın Hz. Peygamber'i hidayet ve hak din ile gönderdiği bildirilmektedir¹³.

Rûm Sûresi 4-5.âyetlerin tamamı yazılmamıştır. Sadece "Lillâh'il-emru min kablü ve min ba'dü ve yevmeizin yefrehu'l mü'minûne binasrillâh" ibaresi bulunmaktadır. Anlam olarak "Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün Mü'minler Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir" kısmı sikke üzerine işlenmiştir.

Makalenin giriş kısmında örnek olarak verilen Emevî sikkesinde (fotoğraf-1) Tevbe Suresi 33. âyetin kullanıldığı görülmektedir. Emevî döneminde başlayan bu kullanım Abbâsî sikkelerinde, daha sonra ise Tolunoğulları, Fatîmiler, Memlûkler, Agleboğulları, Girit Arap Emirlikleri, Samanoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Zengîler, Lulular, Erbil Atabekleri, İlhanlılar sikkelerinde de kullanılmaya devam etmiştir.

Her iki Sûrede geçen ayetlerin içeriklerinde müşriklere gönderme vardır. Tevbe sûresi 33. âyette, İslâmiyet'in bütün dinlerden üstün olduğu ve Hz. Mu-

¹³ Karaman, Hayreddin – Çağrı, Mustafa vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara, 2006. c.II, s.762.

hammed'i (s.a.v.) elçi olarak gönderildiği belirtilirken, Rûm Sûresi 4-5. âyetlerde Mü'minlerin zamanı geldiğinde Allah'ın yardımıyla sevinecekleri bildirilmektedir. Bu âyetlerin sikkeler üzerinde kullanımı, Halifelik makamında bulunan bir hükümdarın dinine bağlılığını ve gücünü göstermektedir. Yani hangi dönemde basılırlarsa basılırlar sikkeler ticari meta olmanın yanı sıra kültür, inanç ve gücün gösterildiği objelerdir.

Bu âyetler dışında, Seffah döneminde, doğu bölgesinde bulunan emîr ve valilerin bazıları, hem Abbâsi ihtilalinde önemli rol oynayan Ebu Müslim el-Horasânî'ye katıldıklarını hem de Abbâsîlere taraftar olmalarından dolayı, İnan şehirlerinin bazılarında kestirdikleri sikkelerde, Peygamber ailesine sevgi ve bağlılıklarını göstermek için Şûrâ Suresi 23. âyetini "*De ki: Ben buna (yaptığım tebliğ görevine) karşılık sizden, akrabalıktan doğan sevgiden başka bir ücret istemiyorum.*" yazdırmışlardır¹⁴.

Abbâsî sikkelerinde merkeze alınan yazılar, kenarlarda tam daire yazı kuşakları ile çevrelenmiştir. Emevî sikkelerinden farklı olarak bu dönem sikkelerinin arka yüz yazılarında ihlas suresi yerine Kelime-i Tevhid'in devamı olan "*Muhammedün Resûlullâh*" ibaresi yerleştirilmiştir. Yani ön yüzde başlayan Kelime-i Tevhid arka yüzde tamamlanmıştır.

Sikkelerin arka yüzünde, merkeze yerleştirilen yazılar tam daire konturlarla âyet bordüründen ayrılmıştır. Özellikle gümüş ve bronz sikkelerde yazı veya âyetlerin birbirine karışmaması için kontur uygulamasına gidilmiştir. Altın sikkelerde ise böyle bir ayırım görülmez.

2. grupta sikke arka yüzlerinde "Allah", "Vav" gibi ibareler bulunmaktadır. Arka yüz yazılarında hiyerarşiye dikkat edilmiştir. İnançlar doğrultusunda Allah'ın ismi peygamberin veya halifenin isminin altında bulunmamaktadır. Sıralama Allah (c.c.) -Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Halife ismi şeklindedir. Özellikle "Allah" ile biten halife isimlerindeki "*illah*" ibaresi orta yazıların en üstüne yerleştirilmiştir.

Eğer halife isminin devamında "Allah" ibaresi bulunmuyorsa bunun yerine genellikle tasavvuf ile hat sanatında sıkça kullanılan ve Allah'a atfedilen bir "vav" harfi yerleştirilerek hiyerarşik düzen sağlanmıştır.

Gümüş sikkeler bu dönem sikke çeşitlemesi bakımından daha zengin örnekler sunmaktadır. Gümüş sikkelerde yazılar arasında ve etrafında tam daire kontur uygulamaları görülmektedir. Dış konturlarda düz, tam daire çizgiler arasına belirli aralıklarla üçlü çemberler atılmıştır.

Sikke etrafında altı çember var ise bu çemberlerin üçünün içinde üç çember daha bulunmaktadır.

Üçlü altılı çemberlerin dışında ikili ve tekli çemberler de kullanılmıştır.

Bu dairesel süslemeler sikke etrafına rastgele yerleştirilmemiş olsa gerekir. Genellikle bu çemberlerin sayısı dokuzu vermektedir.

¹⁴ Artuk, İbrahim, "*Abbâsiler ve Endülüs Emevîleri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı*", *Tarih Dergisi*, c.III, sayı. 5-6'dan ayrıbasım, İstanbul, 1953, s.136

Abbâsî sikkelerinin hemen hepsinde Tevbe Suresi 33. âyet bulunmaktadır. Tevbe Suresi Kur'ân-ı Kerim'de 9. Suredir. Bu çemberlerin konumu ve sayısı bu sureyle bağdaştırılabilir.

Sikkelerde geometrik formlardan bir diğeri sikke merkezine yerleştirilen beş kollu yıldız motifidir. Yazının yerine merkeze yerleştirilen bu motif, kenar konturu uygulamalarının içinde farklı bir örnek olması bakımından önem arz etmektedir.

Çevre konturu uygulamaları sekizgen, dikdörtgen, testere dişi, inci dizisi ve zencirek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kontur uygulamalarından ilki sekizgen şemadır. Kompozisyon iki karenin birbirine asimetric olarak yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Kareler arasında kalan boşluklara yazı yerleştirilmiştir.

Bunun dışında testere dişi ve zencirek sikkelerde doğrudan bir motif olmaktan ziyade, sikke kenarlarının biçimlendirilmesinde veya şekillendirilmesinde kullanılan bir yiv ve kenar suyu niteliğindedir.

Sonuç olarak Abbâsî sikkelerinde kompozisyona hâkim unsur yazıdır. Çevre düzenlemeleri ile kontur uygulamaları, yazı düzeni ve içeriğine göre biçimlenmektedir. Ancak bu dönem bronz sikkeleri, hem bölgesel kullanımdan hem de altın ve gümüşe göre daha ucuz olduğundan dolayı, yeni arayışların ve farklı denemelerin rahatça uygulandığı formlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

- » Ali, Wijdan, "Islamic Coins During the Umayyad, Abbasid, Andalusian and Fatimid Dynasties", *Foundation for Science Technology and Civilisation*, United Kingdom, 2004, s.1-11.
- » Anonim, "Kudret ve Hüner Sikkenin İki Yüzü", Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri I, İstanbul, 1994.
- » Artuk, Cevriye-Artuk, İbrahim, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, c.I, İstanbul, 1970.
- » Artuk, İbrahim, "Abbasiler ve Endülüs Emevileri Zamanında Basılmış Mühim Sikkelerden Birkaçı", *Tarih Dergisi*, c.III, sayı. 5-6'dan ayırabası, İstanbul, 1953, s.135-146.
- » Aykut, Tuncay, *Emevi Sikkeleri*, İstanbul, 1982.
- » Çetin, Nihad M., "İslam Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi (Yakut Devrinin Sonuna Kadar)", *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İstanbul, 1992, s.14-32.
- » Damalı, Atom, *150 Devlet 1500 Sultan İslam Sikkeleri*, İstanbul, 2001.
- » Erkoçoğlu, Fatih, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik bin Mervân*, Ankara, 2011.
- » Karaman, Hayreddin-Çağrı Mustafa vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara, 2006, c.II, .
- » Serin Muhittin,-Zennûn Yûsuf, "Kûfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, Ankara, 2002, s.342-345..
- » Şimşek, Emre, *Abbasiler Döneminde Değişim Aracı Olarak Para*, (C.Ü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 2010.
- » Takıyyüddîn Ahmed el-Makrizî, (çev. İbrahim Hakkı Konyalı), *Eski ve İslami Paralar*, İstanbul, 1946.
- » Tekin, Oğuz, "Devletler, Hükümdarları ve Sikkeleri", *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, İstanbul, 2005, s.167-277.